

KARÁCSONY ÁGNES

A VÉDTELEN ÖRÖKSÉG

PERCZEL ANNA A ZSIDÓNEGYED ÁTALAKULÁSÁRÓL

IA zsidók hozzájárulását Budapest nagyvárossá válásához sokan elemezték már. Az ÓVÁS! Egyesület legújabb kutatása – *Kik éltek, kik építettek itt?* – viszont házról házra mutat be olyan épületeket – egyelőre a VI. és VII. kerületből –, amelyeknek zsidó építtetője, építészje volt. Weboldalon követhető a program alakulása. Vezetője, Perczel Anna építész, az ÓVÁS! egyik alapítója. Húsz éve szisztematikusan tárja fel a pesti zsidónegyed építészeti értékeit. Mostani kutatásuk eredményeit nemzetközi konferencián ismertetik február 23-án a FUGA – Budapesti Építészeti Központban.

MC: Komoróczy Géza történész mondta: a zsidó polgárság hozzájárulása a főváros életéhez többnyire azért láthatatlan – ezt teszik önök most láthatóvá –, mert az polgári és állampolgári hozzájárulás volt. De ettől még zsidónegyed a zsidónegyed.

¶ A régi pesti zsidónegyed hivatalosan – miként az UNESCO világörökségi listáján szerepel – a három nagy zsinagóga, a Kazinczy, a Rumbach és a Dohány utcai templomok környezete, egészen a Klauzál térig.

MC: Nincs benne az egykori gettó teljes területe?

¶ Nincs, tehát nem tart a Kertész utcáig. Kutatásaink során mi ugyanakkor a Rákóczi út, Károly körút, Andrássy út és a Nagykörút határolta részt tekintettük zsidónegyednek. De még erre a területre sem mondhatnánk, hogy ez volt a zsidónegyed. Mert amit annak lehetne nevezni – bár nem így határozták meg –, az talán az egykori, mára jogilag kettébontott Terézváros.

MC: Az itteni házak kapcsán szokta említeni: azok nem különböznek a többiektől.

¶ Egyáltalán nem – eltekintve persze a zsinagógáktól, a zsidó közösségi épületektől.

MC: A bérházakon nincsenek is zsidó szimbólumok, motívumok?

¶ De, több ilyen bérház is akad. Például a Rákóczi út 18.-as számú téglaburkolatú sarkház a Kazinczy utcánál. Lajta Béla tervezte. A VII. kerületben ez az egyetlen Lajta-ház. Külső homlokzatát az építésre jellemző stilizált kalotaszegi minta díszíti, belül azonban a liftház ajtóit minden szinten menóra motívum. Az Erzsébetvárosi Takarékszövetkezet volt annak idején a megrendelő, a finanszírozó: az „ET” iniciálé veszi körbe a menórát. Feltételezhetően zsidók alapíthatták a bankot. A régi pesti zsidónegyedben – amit ma hívunk így – ugyanakkor nagyon sok a korai ház, amelyek a 19. század elején-közepén épültek. Szinte egyiket sem zsidók építtették, hiszen a zsidóknak csupán 1840-től lehetett tulajdonuk, s csak akkortól engedték számukra az építkezést Pesten. Volt idő, amikor tartósan nem is időzhattak Pest városában. Óbudán éltek a 18. század végén, a 19. század elején, onnan csak bizonyos vásári napokon jöhettek be a mai Erzsébet tér területére, annak sarkára, ahol most a Deák téri evangélikus templom áll. Itt volt a zsidó piac, így hívták. És mivel ezt a környéket ismerték, itt kezdtek el – amikor már jogokhoz jutottak – zsinagógát építeni, boltokat, lakásokat bérelni. Először épp a Király utca sarkán, az Orczy-házban.

MC: *Ez volt sokáig a zsidónegyed központja.*

¶ Igen, és innen terjeszkedtek. Jogaik bővülésével építkezésekbe is foghattak érrefelé. De éppen a „rég pesti zsidónegyedben” kevesebb az általuk épített ház. Mi egyelőre csak a Terézvárossal és az Erzsébetvárossal foglalkozunk a kutatásunkban, noha legszívesebben belevennénk egész Budapestet, vagy legalább a Lipótvárost és az Újlipótvárost. Többet felvetették azt is, hogy a Körúton túli Józsefvárost is fel kellene tárnunk: annak a városrésznek a kialakításában is jelentős volt a zsidó részvétel. Csakhogy óriási a VI. és VII. kerületi kutatás is önmagában. Már nagy részét ismerjük, úgyhogy kijelenthető: kevés hiánytól eltekintve épületről épületre tudjuk, kik voltak az építtetők.

MC: *És az építészek?*

¶ Az sajnos kevésbé tudható. Az engedélyezési terveken nem mindig tüntették föl a tervező nevét. Az építtetőét mindig, és sokszor az építőmesterét is. A jelentősebb épületek tervezői azonban szinte mindig ismertek. Ennek alapján biztosan mondható: a VI. és VII. kerületben az 1945 előtt épült és ma is álló bérházak és villák majdnem felét zsidók építtették. Ez nagyon különös.

MC: *Miért tartja különösnek?*

¶ Mert más nagyvárosokban nincs így. Sokat tűnődtem az okán. Bizonyára erről is beszélünk majd a február végi konferencián, amelyre hívtunk külföldi előadókat is. Itt lesz Fredric Bedoire svéd professzor – aki könyvet írt a zsidó építészeti hozzájárulásról európai városok kapcsán, Budapestet és Nagyváradot is belevette –, jön Ruth Ellen Gruber is, aki főként a közép- és kelet-európai zsidó örökséggel foglalkozik, zsidó emlékhelyekkel, kötete erről magyarul is megjelent. A témáról van egy kitűnő elemzése Karády Viktor professzornak, pontosan arra keresi a választ, miként lehetséges, hogy nálunk a 19. század végén és a 20. század elején nagyon nagy számban terveztek zsidó építészeti építményeket. És nem csak arról van szó, hogy a szecessziót idehaza – Lechner Ödön tanítványaiként, aki történetesen nem volt zsidó – meghatározóan zsidó építészeti képviselték, különösképpen a VI. és VII. kerületben. S még azzal sem magyarázható ez, hogy a zsidó építészeti zsidó építészeti kért fel. Gyakorta igen, de nem mindig. Karády úgy gondolja: 1867-től a polgári fejlődés a zsidókhoz és a németekhez kötődik. Vagyis a progressziót, a hozzájárulást a nagyvárosok modern arculatának kialakításához a polgárság képviselte, a magyar arisztokrácia és nemesség nem volt annyira nyitott a változásokra. A főváros egyesítésének gondolatát is többek között egy zsidó, Wahrmann Mór indítványozta 1872-ben. Palotája az Operaház mellett áll. A hatalmas városfejlődést a kiegyezés, illetve Pest és Buda, Óbuda egyesítése indította el. A zsidók gyorsan reagáltak az új lehetőségekre.

MC: *Karády az említett kutatásában kifejti: az abban a korban szakmászodó műszaki, technikai és tudományos értelmiség majdnem kétötöde zsidó volt, noha az akkori népességben alig több mint öt százalék a zsidóság aránya. A Budapesti Műegyetemre 1882 és 1919 között beiratkozó építészhallgatók harmincöt százaléka volt zsidó. Karády szerint ennek oka nem pusztán a rendkívül gyors városiasodás volt, hanem az is: a hatalmi viszonyok továbbra is kizárták a zsidó vallású jelölteket „a középosztály közületi érvényesülési piacaiból”. S csak ezzel együtt érthető meg, hogyan lett ilyen magas a zsidók aránya a szellemi szabadfoglalkozásokban.*

¶ Igen, ez így igaz. Másfelől miután jogokhoz jutottak a zsidók, meg akartak ennek felelni. Asszimilálódni, integrálódni, beilleszkedni. Bizonyítani, hogy ők is ugyanolyan polgárok, ugyanolyan nemzeti érzésűek. Polgári attitűd a progresszióra való igény is. Ezért is építkeztek. A meggazdagodott zsidó családoknál kevésbé fordult elő, hogy az örökösök elherdálták a vagyont, sokkal inkább használták azt. Majdhogynem általános volt: a zsidó családok terménykereskedelemből gazdagodottak meg, aztán 1867 után, ahogyan a kiegyezés új lehetőségeket teremtett számukra, építkeztek, gyárakat alapítottak, földbirtokot

vásároltak, s rendkívül modern eszközökkel mezőgazdálkodást folytattak. Nem az államtól kapott vagyont használták. Nem szabad idealizálni, de a zsidók hozzáállását – a zsidó vallás előírásait követve – a jótékonykodás is erősen meghatározta. Például Sváb Jakab, aki Csongrád vármegyében volt földbirtokos, és nem mellesleg ő építtette a Teréz körút 7. alatt álló bérpalotát, végrendeletében nagyon nagy összeget hagyományozott Csongrád vármegyére: alapítványok, árvaházak, ösztöndíjalapok, művelődési egyletek számára ajánlotta fel vagyonát. Korabeli lap írta ennek kapcsán: példát vehetnének a valóságos nagyurak a polgári származásúaktól a jótékonykodás terén. Ugyanígy hozzájárult a tehető zsidó polgárság a kulturális és a művészeti élethez, akár a Vígszínház alapításához, vagy a Nyugat finanszírozásához, műgyűjtéssel a kortárs festők támogatásához.

MC: A hozzájárulás – nekem gesztust is jelent. Tenni valamit, értéket hagyni az utókorra, átadni szellemiséget, továbbörökíteni.

¶ Egyetértek. De a bérházépítés azért komoly üzlet is volt. Fontosnak tartom hangsúlyozni: attól, hogy valaki zsidó építtető volt vagy zsidó építész, nem gondolkozott, nem tervezett másként, a korszak stílusát követte. Kivéve a szecessziót, amely a lázadás időszaka az építészetben, vagy az art deco és a modern építészet idejét: arra talán sokkal erősebben reagáltak befektetőként és tervezőként is. De ha végigmegy valaki az Andrássy úton vagy a Nagykörúton, alapvetően nincs jelentős különbség a paloták vagy a bérházak között.

MC: Paradoxon: 2002-ben lett az UNESCO világörökségének része a régi pesti zsidónegyed is az Andrássy út védőzónájaként, és abban az évben kezdték bontani ott a házakat. Semmi jelentősége, rangja nincs a világörökség címnek? Csak egy turisztikai címke?

¶ Elvileg van jelentősége, és az elején még hittünk is benne. Csakhogy a régi pesti zsidónegyed bontási tervei már a rendszerváltás pillanatában léteztek: előtte egy nappal a Belső-Erzsébetváros területére elfogadtak egy szabályozási tervet, amely a bontáson alapult. A Madách sétányt akarták megvalósítani, ehhez pedig a Király és a Dob utca között eltüntetni a házakat.

Fontosnak tartom hangsúlyozni: attól, hogy valaki zsidó építtető volt vagy zsidó építész, nem gondolkozott, nem tervezett másként, a korszak stílusát követte.

MC: *De egy kerületi szabályozási terv felülírta volna a világörökségi védelmet?*

¶ Valóban: nincs még egy olyan világváros, ahol ez lehetséges. A rendszerváltáskor azt képzelték, hogy Budapestnek mint egységes városnak a „hatalmát” meg kell gyengíteni jogilag és politikailag. Egyebek mellett ezért bízták a kerületekre – azóta is így van – a szabályozási tervek készítését. De az 1990-es években nem igazán ismerték az emberek a Madách sétány tervét. Visszatérve: a magyar állam tehát szorgalmazta, hogy az Andrássy út kerüljön a védettségi listára. Amikor védett egy útvonal vagy egy városrész, annak mindig van egy úgynevezett védőzónája is. Az állam tehát azt is kérte, hogy ebbe tartozzon bele a régi pesti zsidónegyed is. 2002-től a világörökség szempontjai alapján védett is lett – ellenben a magyar törvények szerint nem. Amikor aztán 2004-ben megalakult az ÓVÁS!, látván, mi történik egy védett, ám közben mégsem védett városrészszel, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnökéhez, Varga Kálmánhoz fordultunk: nem egy-egy épületet kértünk védeni, hanem az egész városrészt. Varga Kálmán a magyar műemlékvédelem szabályai alapján nemcsak a zsidónegyedet, hanem az összes védőzónát műemléki jelentőségű területnek nyilváníttatta. Két év múlva azonban eltávolították őt.

MC: *Viszont lett törvényi háttere a védett negyednek.*

¶ Igen. De ettől még a kerület szabályozási terve meghatározó. A szintterületi mutató jelzi, mennyit építhet valaki egy telekre. Ez a szám Pest belső kerületeiben 5,5-6. A történelmi Párizsban: 3. Ami annyit jelent: Pesten általában kétszer annyit lehet építeni egy-egy telekre, mint a francia fővárosban, holott ott tízszeres lakás- és telekárak vannak. Párizsban ezzel a mutatóval is védik a történelmi városrészek karakterét. Nálunk viszont nem. Sőt azzal hirdették az új házakat: ez a világörökség területe. Amikor láttuk, hogy hiába a törvény és a védelem, a bontás mégis elindult, 2005-ben a világörökség bizottsághoz fordultunk, kértük, jöjjenek ide, nézzék meg, ami itt zajlik. Megköszönték a levelünket, de nem történt semmi. Aztán különös helyről jött a segítség. Párizsban van egy társaság, a Mardis hongrois de Paris (Párizsi Magyar Keddek), kéthetenként találkoznak egy kávéházban, és mindent megtárgyalnak, ami a magyar kultúrával kapcsolatos. Mellénk álltak. Indítottak egy honlapot *Sauvez Budapest! (Mentsük meg Budapestet!)* címmel. Csak a zsidónegyedre vonatkozott a felhívásuk akkor: aláírásgyűjtésbe kezdtek, nevüket adták ehhez párizsi kerületi polgármesterek, a francia rádió egyik igazgatója, a francia építészek szövetségének elnöke, rajtuk kívül sok ismert művész, tudós. Arra már felfigyelt az UNESCO. Végre eljöttek

Király utca 40. Építkezés a Hild József által tervezett, ledózerolt ház helyén
Szesztay Csánád felvétele

Luxus apartmanok

Luxurious ap

TELECOM
ELECTRONIC

*A rendszerváltáskor azt képzelték,
hogy Budapestnek mint egységes városnak
a „hatalmát” meg kell gyengíteni jogilag
és politikailag.*

Budapestre, és megállapították, hogy ami itt zajlik – bontások és silány építkezések –, az egy világörökség által védett zónában nem folytatható. Kivételesnek tartották a régi zsidónegyedet kulturális-történeti értékei miatt, a változatos, organikusan kialakult utcákat és telekszerkezetet, a tágas udvarokat, kerteket, s mindezt egységesen védendőnek nyilvánították. Az UNESCO-missziót képviselő Michel Polge építész-urbanista szerint minden európai város boldog lehetne egy ilyen negyeddal, hiszen rendkívül alkalmas a rehabilitációra. Ez nem csak megőrzést jelent. Arról szól: mi az érték benne, mi a probléma. Az értéket megóvják, a problémát igyekeznek megoldani. Ez Budapesten nem működik.

MC: Volt hatása az UNESCO álláspontjának?

¶ Részben. Amíg Varga Kálmán volt a műemlékvédelem felelőse, számos épületet a negyedben műemlékké nyilvánítottak.

MC: Amit normális esetben nem is kellene, ha már egyszer védett az egész negyed.

¶ Csakhogy a magyar törvények erősebben védenek egy-egy műemléket, mint egy városrészt. Most már ennél is rosszabb a helyzet. Abban az időben még volt kihez fordulnunk. Sőt 2012-ig az ÓVÁS! Egyesületnek ügyféljoga is volt, annak révén fel tudtunk lépni engedélyezési, jogi ügyekben. 2012-ben elvették ezt a jogát a civil szervezeteknek. Véleményt lehet mondani, jogilag azonban nem lehet fellépni. A védett negyedek pedig mostanában majdnem olyanok, mint ha nem lennének védettek.

MC: Az UNESCO ezt látja? Érdeklí a szervezetet, mi történik?

¶ Megírtuk nekik 2007-ben és 2012-ben is, hogy semmi nem változott. Legutóbb 2013-ban jártak itt. Akkor már javában zajlottak az emeletréépítések is, nem feltétlenül csak a régi pesti zsidónegyedben, inkább a Belső-Terézvárosban, amire mi addig nem is figyeltünk. A lakók megvették a lakásukat, ám a házfelújítást nem tudták önerőből finanszírozni, jön ilyenkor egy befektető, emeletet épít

akár a műemléki épületre, amiből pénze lesz a társasháznak. Az UNESCO súlyos problémának ítélte ezt is. Valóban súlyos, azért is, mert város épül a város fölött. A Belső-Terézvárosban viszont kevésbé bontottak. A zsidónegyedben azért indulhatott a tömeges bontás, mert az önkormányzat a bontás ígéretével nagyon sok házat adott el befektetőknek. A lakókat emiatt kiköltöztették, az „elűzött” lakók helyére viszont nem jöttek újak. Miután az ÓVÁS! fellépett a negyed megmentéséért, sok épületet már nem tudtak lebontani, hiába vették meg a befektetők azokat, ugyanakkor a lakókat már nem lehetett visszahozni. Ezekbe az üres házakba telepedtek be a fiatalok, vonzóknak találták a hangulatos udvarokat és kerteket, így formálódott a „bulinegyed” – kezdetben romkocsmákkal és jelentős művészeti háttérrel. Életet hozott a halott negyedbe, sikeres lett. Mostanra azonban pusztá biznisszé vált.

MC: Hova vezethet el? Ahogyan hirtelen élővé vált a negyed, úgy meg is szűnhet?

¶ Nem tudjuk. Ez spontán folyamat. A romkocsmák olyan házakban működnek, amelyek közül sok műemlék. A magánbefektetőknek a bérleti díj nyilván jól jön, bontani műemlék épületet továbbra sem lehet. Manapság viszont a műemlékekre is jellemző: meghagyják a homlokzatot, mögé építenek, illetve ráépítenek. A zsidónegyedben ez még nem terjedt el teljesen. De félelmeink erősödnek, hiszen a műemlékvédelmet szétzúzták. Amikor védett lesz egy negyed, kezelési tervet kell kialakítani a világörökség szempontjai szerint. Vidéken – Pécsen, Hollókőn, Tokajban – ez mindenhol megtörtént, Budapesten nem, holott a világörökségi törvény 2012-t jelölte meg az addig sokszor módosított végleges határidőnek. Amikor az UNESCO küldöttsége 2013-ban szembesült azzal, hogy nemcsak a bontás, de szinte minden építési tevékenység ellene van a védettségnek, azt javasolták: amíg a városrésznek nincs kezelési terve, addig a magyar állam rendeljen el változtatási tilalmat. Persze ez sem történt meg. Kezelési terv sincs, de olyan ember sincs, aki ezt elkészítené, mert műemlékvédelemmel foglalkozó szervezet sincs. Úgyhogy bármi történhet. Minden a véletlenül múlik...

PERCZEL ANNA építész 1967-ben végzett a Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Karán. 1967-től 2002-ig építészként dolgozott a Budapesti Várostervező Intézetben, majd a VÁTI Kutatási és Műemléki Irodájában. 1996-tól foglalkozik a pesti zsidónegyed építészeti értékeivel, azok történelmi hátterével. 2004-ben az ÓVÁS! Egyesület egyik alapítója volt. Magyar Zsidó Kultúráért-díjat kapott 2009-ben, Scheiber Sándor-díjat 2010-ben.

Paulay Ede utca 41.
Szesztay Csanád felvétele

